

תוכן העניינים

1	Unforgettable Forgotten Things: Transformations in the Laws of Forgotten Produce (shikhehah) in Early Rabbinic Literature	Mira Balberg
35	משקל מפעל במשנה	משה בר-אשר
71	'אלו נערות': מושג הבתולים בשיח ההלכה התלמודית	אביטל דוידוביץ' אשד
101	זאת חֲנֻכַּת בְּנֵי חֲשֻמוֹנִי: זכר החשמונאים בפיוטים מהתקופה הביזנטית	אופיר מינץ-מנור
125	תשובה הלכתית של רבי משה בוטריל	פנחס רוט
135		תקצירים בעברית
I		תקצירים באנגלית

CONTENTS

Mira Balberg	Unforgettable Forgotten Things: Transformations in the Laws of Forgotten Produce (<i>shikhehah</i>) in Early Rabbinic Literature	1
Moshe Bar-Asher	The Noun Pattern מַפְעֵל in the Mishnah (Heb.)	35
Avital Davidovich Eshed	“These are maidens”: Virginity as a Discursive Category in Talmudic Halakah (Heb.)	71
Ophir Münz-Manor	The Memory of the Hasmoneans in Piyyutim from Byzantine Palestine (Heb.)	101
Pinchas Roth	A Halakhic Responsum by Moses Botarel (Heb.)	125
Hebrew abstracts		135
English abstracts		I

זאת חֲנַפֶּת בְּנֵי חַשְׁמוֹנָיִם: זכר החשמונאים בפיוטים מהתקופה הביזנטית

אופיר מינץ-מנור

פרסומו לאחרונה של מאמרה של ורד נעם, 'ההשכיחו חכמינו את זכר החשמונאים? עיון מחודש בשאלה ישנה', הוא הזדמנות מצוינת לענות על שאלה שטרם נדונה במחקר באופן מקיף וממצה: מה מקומם של החשמונאים בספרות הפיוט הארץ ישראלית מהתקופה הביזנטית?¹ מאמר זה בא לענות על שאלה זו תוך הסתמכות על פיוטים שכבר נדפסו ונדונו (גם אם בקיצור) במחקר ועל שני פיוטים חדשים שנדפסים פה לראשונה. הרחבת היריעה הספרותית מאפשרת לקבל תמונה מלאה יותר בנוגע לשאלת ייצוג החשמונאים בספרות היהודית בת הזמן ובה בעת לחדד את ההבדלים שבין ייצוג החשמונאים בספרות חז"ל ובפייטנות. אכן, בחינת האופן שבו מוצגים החשמונאים בפיוטים מהתקופה הביזנטית מעלה תמונה שונה במידת מה מזו העולה מספרות חז"ל ואף מתגלה זיקה מפתיעה בין הפיוטים החדשים הנדפסים פה לספרי מקבים א' וב'.² הקריאה בפיוטים מארץ ישראל הביזנטית מעלה שהחשמונאים נזכרים שוב ושוב בפיוטי החנוכה (ולעתים בפיוטים למועדים אחרים), דמותם היא תמיד חיובית ומעשיהם מוצגים לשבח. עם זאת, יש לציין שעובדה זו קשורה ללא ספק לכך שהפיוטים עוסקים אך ורק במרד החשמונאי ובטיהור המקדש ולא בממלכת החשמונאים לדורותיה. מכל מקום, אחד המאפיינים הייחודיים של הפיוטים הוא בהעמדת נרטיבים "היסטוריים" קצרים המתארים את המלחמות החשמונאיות ביוונים, את הניצחון, את טיהור המקדש ואת חידוש עבודת הקורבנות.³ את הנרטיבים הללו

1 ורד נעם, 'ההשכיחו חכמינו את זכר החשמונאים? עיון מחודש בשאלה ישנה', ציון, פא (תשע"ו), עמ' 295-333. למחקרים קודמים שדנו בפיוטי החנוכה ראו: ישראל רוזנסון, 'חנוכה והחשמונאים בפיוטי ארץ ישראל - זיכרון היסטורי ומשמעות דתית', סיני, קכ (תשנ"ט), עמ' קיב-קכו. שולמית אליצור, 'פיוטי החנוכה - סמל מול ריאליה', ימי בית חשמונאי מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 303-310; יוסף יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל אביב תש"ס, עמ' 111-116.

2 במיוחדים הדברים אמורים בפיוטי אלעזר בירבי קליר, בן המאה השביעית. החשמונאים נזכרים כמובן גם בפיוטים מתקופות מאוחרות יותר הן במזרח, הן במערב. התיאורים המאוחרים מושפעים עמוקות מ'מגילת אנטיוכוס', שנתגלתה לפייטנים לקראת סוף האלף הראשון לספירה ולפיכך אופיים וצביונם שונים מאוד מהפיוטים המוקדמים. ראו על עניין זה את דברי אליצור, שם, עמ' 305.

3 בפיוטים מהתקופה הביזנטית נמצא רק לעתים רחוקות מאוד התייחסויות פוזיטיביסטיות למציאות ההיסטורית, בדומה למתרחש בספרות חז"ל הקלאסית. עם זאת ברור שהפיוט משמש עדות חשובה ביותר להיסטוריה התרבותית של היהדות בשלהי העת העתיקה כפי שהראו מחקרים משני העשורים האחרונים, בראש ובראשונה בספרו של יוסף יהלום, 'פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק'

יצרו הפייטנים משברי דברים המופיעים בספרות חז"ל הקלאסית אך גם ממקורות אחרים העומדים בזיקה לספרויות הבית-השני, בעיקר לספר מקבים א'. ספרות הפיוט נדחת פעמים רבות לקרן הפינה של הדיונים הרבים הנוגעים לתרבות היהודית בשלהי העת העתיקה והדבר נכון במיוחד בנוגע לדיונים היסטוריים. תופעה זו עומדת ביחס הפוך למרכזיותו של הפיוט בעולמם של בני התקופה, שהרי עלינו לזכור שבעוד שחלקים נרחבים מספרות חז"ל משקפים שיח פנימי של אליטה דתית, הפיוטים בוצעו בפני קהל מגוון הרבה יותר בבית הכנסת.⁴ לא כאן המקום להידרש לשאלה המורכבת של היחס הספרותי והחברתי שבין הפיוט לבין ספרות חז"ל אולם ברי ששניהם מילאו תפקיד מרכזי בעיצוב החברה והתרבות היהודית בארץ ישראל בתקופה שאחרי חתימת התלמוד הירושלמי.⁵ מכל מקום, העיון בפיוטי התקופה העוסקים בחשמונאים מוסיף נדבך נוסף לדיון בזכרם ובמקומם בתרבות היהודית בשלהי העת העתיקה ומעשיר את התמונה ההיסטורית-תרבותית של היהדות בתקופה מפתח בתולדותיה.

א. החשמונאים בפיוטי 'שבע החנוכות'

הפיוט, כידוע, הוא שירה ליטורגית וככזה הוא קשור במבנהו ובתכניו לתפילות המועד שלמענו נכתב. מבחינה זו הפיוטים הקדומים לחנוכה עשויים להראות יוצאי דופן בתחילה, במיוחד בסוגים הפייטניים הקשורים לקריאת התורה. על פי המנהג הארץ-ישראלי בשבתות חנוכה קוראים בפרשת הנשיאים שבפרק השביעי בספר במדבר

(לעיל, הערה 1). המחקרים הללו עסקו לעתים קרובות בתפיסת ההיסטוריה של הפייטנים ובאופן שבו בחרו לייצג אירועים מן העבר. לשאלת ההיסטוריות של הפיוט ראו גם: יוסף יהלום, 'על תוקפן של יצירות ספרות כמקור לבירור שאלות היסטוריות', קתדרה, 11 (1979), עמ' 125-133; Hagit Sivan, "From Byzantine to Persian Jerusalem: Jewish Perspectives and Jewish/Christian Polemics," *Greek, Roman and Byzantine Studies* 41 (2000), pp. 277-278

4 באופן מפתיע נכתב מעט מאוד על עניין זה; על ההיבט הספרותי של העניין ראו: שולמית אליצור, 'קהל המתפללים והקדושתא הקדומה', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת: אסופת מחקרים מוגשת לעזרא פליישר, 'ירושלים תשנ"ה', עמ' 171-190. לצביון ההיסטורית-תרבותי המתגלה בפיוט ראו: עזרא פליישר, 'הראשונים כבני תרבות' - לצביון עולמם הרוחני של בני ארץ-ישראל ושלוחותיה לאור אוצרות השיר של הגניזה, תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 1-22. על ההיבט הסוציולוגי-תרבותי ראו: מיכאל ד. שוורץ, 'כוחה ותפקידה של השירה העברית בשלהי העת העתיקה', רצף ותמורה - יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית, ירושלים תשס"ד, עמ' 452-462.

5 ספרו של יהלום (לעיל, הערה 1) מוקדש בין היתר לשאלות מסוג זה. ראו גם: Seth Schwartz, *Imperialism and Jewish Society - 200 B.C.E. to 640 C.E.*, Princeton 2001, pp. 263-274

ולפיכך חלקים נכבדים מהיצירות הפייטניות לשבתות החנוכה עוסקים בחנוכת המשכן במדבר ולא פעם החנוכה החשמונאית לא נזכרת כלל.⁶ כך הוא למשל בפיוט לשבת חנוכה של ינאי, הפייטן בן המאה השישית, העוסקת כולה בחנוכת המשכן במדבר ולא מזכירה כלל את החנוכה החשמונאית ואף לא את מנהגי החג או סמליו.⁷ תופעה זו חוזרת על עצמה גם בפיוטים לשבתות החנוכה שחיבר ממשכו של ינאי, אלעזר בירבי קליר, שלידינו הגיעו לא פחות מחמש קומפוזיציות מקיפות לשבתות החנוכה שחיבר.⁸ הקלירי חיבר פיוטים מיוחדים לכל אחד מהשבתות שעשויות לחול בחנוכה: שבת חנוכה (במקרה הרגיל בו חלה רק שבת אחת במהלך החנוכה), שבת חנוכה וראש חודש טבת ושבת שנייה של חנוכה (שהיקרותן אינה שכיחה). כאמור, הפיוטים הללו עוסקים ברובם בחנוכת המשכן אולם בחלק מהם שילב הקלירי פיוטים הבנויים סביב רעיון שבע החנוכות. בפיוטים ובמדרשי חז"ל אנו מוצאים לעתים קרובות רשימות בעלות שלושה, שבעה או עשרה פריטים המונות אירועים היסטוריים או אירועים מיוחדים אחרים.⁹ בהתאם למגמה זו אנו מוצאים בפיוטי הקלירי לחנוכה את רשימת 'שבע החנוכות': חנוכת העולם בבריאתו, חמש חנוכות היסטוריות וחנוכת העולם הבא. רשימת שבע החנוכות נוגעת באופן ישיר לנושאו של המאמר בשל העובדה שהחנוכה החשמונאית משתלבת ברצף ההיסטורי שנבנה בפיוטים הללו, ולא זו בלבד אלא שהחנוכה החשמונאית היא האחרונה לפני הגאולה. כאמור, את הרשימה שילב הקלירי במספר פיוטים ועל מנת להדגים את אופייה נביא כאן את שתי המחרוזות החותמות את קדושת הי"ח, 'אור אדרת עטית בעלץ', שמיוחסת לקלירי מספק.¹⁰ חמש המחרוזות

- 6 על תופעה זו העירה אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 303-304. לעתים נזכרים החשמונאים בקצרה בפיוטים שאינם מיועדים לחנוכה כמו למשל בתקיעתא (לראש השנה) של יוסי בן יוסי: 'נמכרו יונים / לבני יוונים / וריחקום מעל / גבול מלוכה // נארו ברית ודת / והמרו עם באל / ומיגרם בלא כח // מכהני מלוכה' (אהרן מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשנ"א, עמ' 97). בנוסף, בפיוטים העוסקים בארבע המלכויות נזכרים לעתים החשמונאים (בשמם או שלא בשמם) כמו למשל בפיוט ליום הכיפורים של ינאי: 'וממשוחי קרן / הצמחתה לנו קרן' (צבי משה רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים ב, ירושלים ותל-אביב תשמ"ז, עמ' 219). לעניין פיוטי 'ארבע המלכויות' והחשמונאים ראו: אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 304; יהלום (לעיל, הערה 1), עמ' 64-84; Tzvi Novick, *Piyyut and Midrash: Form, Genre, and History*, Göttingen, 2019, pp.168-149
- 7 רבינוביץ, שם, עמ' 235-244.
- 8 אופיר מינץ-מנור, אלעזר בירבי קליר: פיוטים לשבתות החנוכה, ירושלים תש"פ (בדפוס). הקלירי חיבר גם פיוטים נוספים לימות החול של חנוכה והם שיעמרו במרכז הדיון בחלקו השני של המאמר.
- 9 ראו נוביק (לעיל, הערה 6), עמ' 97-148.
- 10 לנוסח הפיוט ראו: מנחם זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיה, בעריכת שולמית אליצור, ירושלים תשס"ה, עמ' פד-פה. מצד סוגו הפיוט הוא ה'סילוק' של הקומפוזיציה, היינו הקטע הבא לפני אמירת פסוקי הקדושה. בימי החול של חנוכה נהגו על פי מנהג ארץ ישראל לומר את הקדושה'

הראשונות מוקדשות לחנוכות שמופיעות בסדר הבא: [1] חנוכת העולם ('חֲנֻכַּת אֶרֶץ וְשָׁמַיִם' בלשונו של הפייטן), [2] חנוכת אוהל מועד במדבר, [3] חנוכת בית המקדש על ידי דויד (שכידוע לא חנך את המקדש אולם בעקבות תהלים ל' מביאות כל רשימות שבע החנוכות, ללא יוצא מן הכלל, את "חנוכתו") [4] חנוכת מקדש שלמה ו[5] חנוכת בית המקדש השני. כעת, במחרוזת השישית, מגיע תורה של החנוכה החשמונאית:

שָׁנִים מְאֵה וּשְׁמוֹנִים
שָׁלְמוֹ עַל יְדֵי עֲטוּיֵי פְּעֻמוֹנִים
תּוֹאֵר גְּרוֹת שְׁמוֹנֵה מְשָׁמִינִים
תְּקַפָּה חֲנֻכַּת בֵּית חֲשָׁמוֹנִים

מניין ימי שלטון היוונים הנזכר בטור הראשון ('שָׁנִים מְאֵה וּשְׁמוֹנִים') נסמך על מסורת המוכרת לנו מ'סדר עולם', ומניין זה שב ומופיע בפיוטים לחנוכה.¹¹ במחרוזת אנו מוצאים ציון לכך שהחשמונאים השתייכו למשפחות הכהונה ('עֲטוּיֵי פְּעֻמוֹנִים') ולבסוף אף נזכר שמם בפירושו - חֲשָׁמוֹנִים. כעת באה המחרוזת החותמת את הרשימה:

חֲנֻכּוֹת שְׁבַע קָבְעוּ לְתִשׁוּעָה
שֵׁשׁ מֵהֶם עָבְרוּ בְּשִׁמְחָה וִישׁוּעָה
חֲנֻךְ שְׁבִיעִית וְעוֹרֵר קֶץ שְׁעָה
עֲשׂוֹת נְקָמָה בְּמַלְכוּת הַרְשָׁעָה¹²

כאמור, מניין שבע החנוכות בא מספר פעמים בפיוטי הקלירי (או בפיוטים המיוחסים לו) ולהלן נתייחס לעוד מספר פרטים חשובים הנזכרים בהם בנוגע לחשמונאים.

ולכן סוג פייטני זה נקרא 'קדושתת י"ח'. על סוג פייטני זה ראו: עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 206-212. העובדה שקדושתת הי"ח אינה קשורה באופן ליטורגי ישיר לקריאת התורה מסבירה את העובדה שענייני חנוכת המשכן אינם ממלאים בה מקום מרכזי. שאלת ייחוס הפיוט לאלעזר בירבי קליר סבוכה אולם בהקשרו של מאמר זה אין הדבר מעלה או מוריד, משום שמדובר בפיוט שבאופן מובהק משתייך לקורפוס הפייטני מארץ ישראל הביזנטית.

- 11 חיים מיליקובסקי, סדר עולם - מהדורה מדעית, פירוש ומבוא, ירושלים תשע"ג, עמ' 440.
12 מחרוזת זו לא מופיעה בפרסומו של זולאי והיא מועתקת פה מכתב יד אנטונין B8 (הוא כתב היד שעמד גם לפני זולאי).

תקופת מלכות בית חשמונאי נזכרת אף היא בחלקם, כמו למשל בקטע הבא מתוך סילוק של קדושתא לשבת חנוכה שייכת ונתחברה על ידי הקלירי: 'וְאֵם חֲנֻכָּה שְׁשִׁית עָשׂוּ מְכֻהָנֵי / קְרוֹאֵי בְנֵי חֲשֻמוֹנֵי / וּמְלָכוֹ מְאֵתִים וְשֵׁשׁ עַל אֲמוֹנֵי'.¹³ מניין השנים שנוקט בו הפיוט מוכר - שוב - מ'סדר עולם', שמצרף את ימי בית חשמונאי לימי בית הורדוס: "מלכות בית חשמונאי מאה ושלש, מלכות הירודוס מאה ושלש".¹⁴ בשבעתא הספק-קלירית 'ביום כלות איום לשישה', שבנויה כולה סביב עניין שבע החנוכות, אנו מוצאים את ציון העובדה שהחשמונאים היו חמישה: 'פְּרָעוּהָ חֲמִשָּׁה מְשֻׁמְנִים... צִיְנָה חֲנֻכָּה שְׁשִׁית לְשֵׁם חֲשֻמוֹנִים'.¹⁵ חשוב לציין שאף על פי שנזכר מספרם של האחים החשמונאים, שמותיהם אינם נזכרים בדיוק כפי שמוכר לנו מספרות חז"ל.¹⁶ התמונה העולה מהדוגמאות שסקרנו מתאשרת גם מפיוטי 'שבע החנוכות' האחרים שהגיעו לידנו; כולם מתמקדים במלחמת החשמונאים ביוונים ובניצחון עליהם, בחנוכת המזבח והדלקת המנורה במקדש ובחלק מהמקרים אף במנהג הדלקת הנרות.¹⁷ פיוטי 'שבע החנוכות' אפשרו לפייטנים לשלב פרטים היסטוריים בסיסיים בנוגע למרד החשמונאי ולניצחונם על היוונים גם בסוגי פיוט שהתמקדו, בשל הקשרם הליטורגי, בחנוכת המשכן במדבר. אמנם הפרטים הללו הם כלליים למדי (העובדה שהחשמונאים היו כוהנים ושהיו חמישה) או שהם משקפים מסורות פסאודו-היסטוריוגרפיות (על פי 'סדר עולם') אך עדיין הם משלבים את החנוכה החשמונאית ברצף הטיפולוגי של החנוכות, ונראה שאין מקום לפקפק ביוקרת החשמונאים כפי שהציגו הפייטנים בפני באי בתי הכנסת בארץ ישראל הביזנטית.

- 13 הסילוק, כנהוג, אינו חתום ולכן קביעת בעלות הקלירי עליו היא עניין סבוך. בכל מקרה, ועל פי כל הסימנים, מדובר בפיוט מהתקופה הביזנטית בארץ ישראל. לדיון בייחוס ובתארוך הפיוט ראו: מינץ-מנור (לעיל, הערה 8), עמ' 23-25. נוסח הפיוט בא כאן על פי שולמית אליצור, שירה של פרשה: פרשות התורה בראי הפיוט, ירושלים תשנ"ט, עמ' 223.
- 14 מיליקובסקי (לעיל, הערה 11), עמ' 440.
- 15 שבעתא היא פיוט לתפילת מוסף בשבת, שבה לא נאמרה קדושה על פי מנהג ארץ ישראל הקדום; ראו: פליישר (לעיל, הערה 10), עמ' 188-189. 'ביום כלות איום לשישה' יועדה כפי הנראה (על פי תכניה) לשבת חנוכה וראש חודש טבת; הטור מצוטט כנתינתו בכתב יד אוקספורד 2704 (Heb. d.31) דף 6.
- 16 ראו על כך: ישעיהו גפני, החשמונאים בספרות חז"ל, ימי בית חשמונאי (לעיל, הערה 1), עמ' 262, וראו גם את הדברים שבסיכום המאמר.
- 17 רשימת שבע החנוכות בפיוטים הללו היא יציבה למדי למרות שפה ושם קיימים הבדלים קטנים בין הרשימות. הרשימה מופיעה לראשונה בפרוזה בפסיקתא רבתי בהרכב מעט שונה והיא אף נזכרת בתשובה של רב האי גאון אשר נשאל על מניין המדויק. מניין החנוכות שב ומופיע בפיוטים ומדרשים מאוחרים; לגרסאות השונות ראו: בנימין אליצור, פסיקתא רבתי - פרקי מבוא, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תש"ס, עמ' 117-119, וכמו כן את השערות שמקור המהלך במדרש קדום שאבד (אליצור, שם, עמ' 68-69, הערה 282, ואל"ך).

ב. החשמונאים בפיוטים 'היסטוריים'

הצמצום היחסי בו נזכרים החשמונאים בפיוטי 'שבע החנוכות' משתנה בפיוטים אחרים שלא נקשרו מבחינה ליטורגית לקריאת התורה ובהם ניתן למצוא חלקים המתארים רצף נרטיבי של מלחמת החשמונאים וטיהור בית המקדש.¹⁸ מגמה נרטיבית זו באה לידי ביטוי תמציתי כבר בברכת המזון המפוייטת שמיוחסת לאלעזר בירבי קליר, 'אנקת שיח שוועי', שמתארת מתחילתה ועד סופה את מעללי החשמונאים. הפיוט נפתח בתיאור תבוסת היוונים, תוך הדגשה שאלוהים הוא שנלחם בהם. עניין זה באה לידי ביטוי מובהק בסיומה של המחרוזת השנייה: 'זַיְנַתְּם גְּבוּרָה לְהַדִּיק נַחֲשֵׁת / חִילָתְּם בְּמַגְנֵךְ בְּלֹא קֶשֶׁת'.¹⁹ הפרט המעניין ביותר בא לקראת סיום הפיוט ובו אנו קוראים: 'אֵילַת פְּרָחֵי אֲמֹר / לְרֹצֵץ רֵאשֵׁי נֶמֶר'.²⁰ החשמונאים מכונים בקטע זה 'פְּרָחֵי אֲמֹר', היינו כוהנים בני משמר אומר, המכים ביוונים, המסומלים על ידי הנמר, דימוי שיחזור על עצמו שוב ושוב בעקבות הפירוש לחזון שבדניאל ז, ו. חשוב לציין שפרט זה אינו עולה בקנה אחד עם המסופר בספרי המקבים, שעל פיהם החשמונאים היו בני משמר יהויריב ומקום

18 יש לזכור כי היעדרות של חיבור ספרותי קנוני המספר את סיפור החשמונאים מילאה תפקיד מרכזי בעניין. מתקופה מסוימת מתמלאים פיוטי החנוכה בתכנים היסטוריים. כפי שציינה אליצור, תופעה זו מתרחשת על רקע הופעתה של מגילת אנטיוכוס בסביבות המאה העשירית. ראו על כך: אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 308-309. לתיאור החשמונאים בפיוט אשכנזי של רבי מנחם בר' מכיר מן המאה ה-11 ראו: ורד נעם, 'שתי עדויות על נתיב המסירה של מגילת תענית ועל מוצאו של נוסח הכלאיים לביאורה', תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 389-416. ניתוח מפורט של המתרחש בתקופה זו נמצא אצל הולנדר העוסקת בעיצוב דמותם של המקבים בפיוט האשכנזי: E. Hollender, 'Zur Beschreibung der Makkabaer in mittelalterlichen Piyyutim zu Hanukkah', WE-ZO'T LE-ANGELO: Raccolta di studi giudaici in memoria di Angelo Vivian, Bologna 1993, pp.274-263

וראו כעת את הדיון הנרחב של גבריאל וסרמן: Gabriel Wasserman, *Liturgical Poems of Hanukkah from Europe: Critical Edition and Investigations*, PhD Dissertation, Yeshiva University, New York 2016, pp. 116-154

19 הפיוט פורסם על ידי אבי שמידמן בעבודת הדוקטור שלו והיא מובאת כאן בנוסח אקלקטי על מנת להציג בפני הקוראים טקסט רציף וקוהרנטי ככל הניתן. למהדורה הביקורתית ראו: אבי שמידמן, ברכות המזון המפוייטת מן הגניזה הקהירית: מבוא ומהדורה מדעית - עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ט, עמ' 519-522. המהלך המציב את האור במרכז המלחמה ביוונים ולא את החשמונאים חוזר בעוד פיוטים קליריים. כך למשל בפיוט 'אור אדרת עטית בעלץ', המועתק בכתב יד אנטונין B8 אנו קוראים: אור עָרַךְ לִישַׁע אֲיָמָתוֹ / הַכְחִיד יוֹנִים וְזָבָב בְּחַנְתּוֹ / הִלֵּל פְּצָחוֹ יוֹנִים לְעַמָּתוֹ / צְדָקוֹהוּ בְּרָצִי שֵׁי עֲבוֹדָתוֹ / אֱלֹהִים וַיִּירָאוּ אוֹתוֹ'. וראו גם את הביטוי 'מגרום בלא כוח' בפיוטו של יוסי בן יוסי שנזכר לעיל בהערה 6.

20 ניסוח קרוב מאוד מופיע בפיוט הקלירי 'אעדיף כל שמונה': 'נְדָמוּ בְּחַיִּית נֶמֶר / גְּדִיּוֹתֵי בְּמַעַנְם לְנֶמֶר / וַיַּעֲרוּ פְּרָחֵי אֲמֹר / מְשַׁרְתֵּי כְּלוֹ כְּבוֹד אֲמֹר'. על פיוט זה ראו להלן.

מושם היה במודיעין, ולעניין זה נשוב מייד.²¹ חשיבותה של ברכת מזון מפוייטת זו נובעת בראש ובראשונה מכך שהיא מוקדשת כולה לענייני החנוכה ולניצחון החשמונאי, ובאופן חריג למדי אינה עוסקת כלל בתכנים הנוגעים לברכת המזון.²² בנוסף ניתן לציין את הקשרה החוץ-ליטורגי: בניגוד לפיוטים בבית הכנסת שנאמרו בזמנים קבועים ומצומצמים למדי ובפני קהל קטן יחסית, ברכת המזון יכולה הייתה להיות מבוצעת במספר רב של פעמים ובנוכחות קהל רב ומגוון הרבה יותר.²³ עובדה זו מדגישה שוב את התפקיד המרכזי של הפיוט בהפצת ידע בקרב החברה היהודית, עניין שכאמור עוד טרם נחקר כדבעי.

בקדושתת י"ח קלירית נוספת לימות החול של חנוכה אנו מוצאים נרטיביזציה מוגברת עוד יותר של סיפור המרד החשמונאי.²⁴ הפיוט, 'אעדיף כל שמונה', מכיל שמונה עשרה חטיבות (כנגד כל אחת מברכות תפילת העמידה) וחטיבה נרחבת במיוחד בברכת ההודאה, שבה משתלבת פסקת 'וכניסי פלאיך' שמקבילה ל'על הניסים' המוכרת לנו מהמנהג הבבלי.²⁵ הקומפוזיציה משובצת לכל אורכה שברי התייחסויות ליוונים

21 כך על פי ספר מקבים א' ב, א - 'ובימים ההם קם מתתיה בן יוחנן בן שמעון כוהן מבני יהויריב מירושלים וישב במודיעין ולו בנים חמישה' (אוריאל רפפורט [מתרגם], ספר מקבים א' - מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשס"ד, עמ' 123-124); על הרקע האפשרי לשינוי זה בהשתייכותם המשמרתית של החשמונאים נעסוק להלן. על משמר יהויריב בהקשר לחנוכה ולפיוטים ראו: ישראל רוזנסון, 'פרחי אימר ומסרבי מירון - עדות הפיוט על זיכרוןם של שני משמרות כהונה בגליל', מסורת הפיוט, ד (תשס"ח), עמ' 106-112. לפיוטים נוספים בהם נזכר משמר אימר בהקשר זה ראו: זולאי (לעיל, הערה 9), עמ' פו-פט. ראו כעת גם: יעקב עציון, קדושתאות הדותהו לכ"ד משמרות הכהונה, ולשונן, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בן גוריון, תשע"ז, עמ' 13-44.

22 החשמונאים עצמם אינם נזכרים בשמם בפיוט אך עניין זה אינו חריג באשר הפיוטים מעדיפים ברגיל להשתמש בכינויים מאשר בשמות עצמם; על מרכזיות הכינויים בפיוט ראו: פליישר (לעיל, הערה 10), עמ' 104-107; מירסקי (לעיל, הערה 6), עמ' 62-71; יהלום (לעיל, הערה 1), עמ' 58-60, 112-122. אמנם לעתים קרובות ברכת המזון המפוייטת מתרכזת בתוכן המיוחד שלשמו נכתבה (חג, מועד או שמחה כגון חתונה למשל), אולם אפילו במקרים הללו הפייטנים נוהגים לקשר את הפיוט לעניין הברכה או לכל הפחות לאחת ממטבעות החיתום שבה. על כל העניין ראו שמידמן (לעיל, הערה 19), עמ' 201-269.

23 ראו לעיל, הערה 4.

24 פיוט זה אף הוא מסוג קדושתת י"ח והוא פורסם על ידי עזרא פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין-אזוריים בפיוט הקדום', הספרות, ב (1970), עמ' 194-240. שבע עשרה המחזרות העיקריות של קדושתת י"ח מביאות את החתימה 'אלעזר בירבי קליר חזק' (המחזרות האחרונה אינה מביאה אותיות חתימה). בנוסף לכך, הסילוק חתום 'אלעזר בירבי קליר' ופיוטי הקדושה מביאים את החתימה 'אלעזר ברבי קליר'.

25 בפיוט חנוכה אחד מן התקופה שאנו דנים בה כאן נאמר (באופן אנכרוניסטי למדי) על החשמונאים: 'שרו ניסי פלאיך וחינכו חנוכה והדליקו נירות'; מתוך הפיוט 'אתה קדוש מושיע חוסים', שמועתק בכתב יד אוקספורד 2737, דפים 1-2.

ולמעשיהם בספרות חז"ל הקלאסית ומהם העמיד הפייטן מעין 'סיפור היסטורי' של גזירות היוונים ומלחמת החשמונאים בהם.²⁶ בנוסף הפיוט מתייחס בהרחבה למנהג הדלקת הנרות ולהלכותיו. החטיבה המורחבת המשתלבת לפני פסקת 'וכניסי פלאיך' פותחת במילים 'איד נכון לצלעי' והיא מתארת באופן רציף את סיפור מלחמת החשמונאים ביוונים. למעשה, גם פיוט זה מבוסס על אותם מדרשים וטיפולוגיות שזכו לעיבוד במחרוזות הראשיות של 'אעדיף כל שמונה' ועם זאת הוא בעל אופי נרטיבי מובהק יותר.²⁷ פיוט זה נדון כבר מספר פעמים במחקר ולכן אתמקד כאן רק בכמה עניינים מסופו של הפיוט שהם בעלי משמעות מיוחדת לענייננו.

צינו לעיל ששמות החשמונאים נפקדים מפיטי החנוכה, והנה במחרוזת האות צד"י (היינו, המחרוזת השמונה עשרה בפיוט) נזכר מתתיהו החשמונאי בשמו, כחלק מכינוי החשמונאים 'כְּהַנִּי מִתְתִּיהוּ'.²⁸ מיד לאחר מכן עובר הפייטן לתאר את מעשיהם של החשמונאים תוך ציון מראי מקום גיאוגרפיים בהם פעלו:

רְצוּ עַד מוֹדִיעֵית

יְוָנִים שָׁם לְהַבְעֵית

עַל נְקֻמַּת שְׁבִיעֵית

שְׁאֵגוּ נְהַמַּת

וְזָנְבוּם בְּחַמַּת

מְעַכּוּ עַד לְבֹא חַמַּת

- 26 ראו על כך בהרחבה אצל אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 304-305.
- 27 הפיוט כולו נדפס באופן ראשוני בלקט פיוטים לצורכי הוראה באוניברסיטה העברית (יוסף יהלום, שירת בני ארץ ישראל בתקופה הביזנטית ועד כיבושי הצלבנים [חומר לשיעור], ירושלים תשנ"ז, עמ' 72). המחרוזות המצוטטות כאן לקוחות מפרסומה של אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 306. הפיוט 'איד נכון לצלעי' בנוי על פי דגם הקיקלר, המורכב ממחרוזות משולשות ומפזמון משולש אף הוא החוזר לאחר כל שלוש מחרוזות; מכיוון שכאן אנחנו מביאים רק חלקים ממנו עניין זה לא בא לידי ביטוי גרפי. על הקיקלר ראו: פליישר (לעיל, הערה 10), עמ' 147-148; שולמית אליצור, 'על מיקומו ומבנהו של הקיקלר בקדושתא הקלירית', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ג (תשמ"ג), עמ' 140-155.
- 28 ראו את דברי נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 300, הערה 20. הכינוי 'כהני' [בני] מתתיהו מופיע גם בפיוט קידוש ירחים לחודש כסלו של פינחס הכהן, הפייטן בן המאה השמינית; ראו: שולמית אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 712; ראו גם: שולמית אליצור, למה צמנו? מגילת תענית בתרא ורשימת צומות הקרובות לה, ירושלים תשס"ז, עמ' 31. השם מתתיהו, יש לציין, נזכר גם בתפילת 'על הניסים', שמובאת במסכת סופרים כ, ח ובבבלי מגילה יא ע"א.

תַּחַת קוֹל בְּכִיָּה
 בַּת קוֹל נִשְׁמָע בְּמִלְכִיָּה
 נִצְחוֹן טְלִיָּה בְּאַנְטִיּוֹכִיָּא

לראשונה אנחנו נתקלים בקישור בין החשמונאים לבין העיר מודיעין (המכונה כאן 'מודיעית'), קישור המוכר לנו כמובן מן המקורות ההיסטוריים. בשתי המחרוזות הבאות נזכרים עוד מספר שמות מקומות: עכו, חמת ואנטיוכיה.²⁹ המסורת הנוגעת לאנטיוכיה מתבססת על האמור בתוספתא (סוטה יג, ה), המתארת את 'יציאת בת הקול המכריזה על ניצחון ה'נערים'. בתוספתא נזכר 'יוחנן כהן גדול', שהוא קרוב להניח יוחנן הורקנוס, אך ברור שאין מסורת זו מתייחסת לשלבים הראשונים של המרד החשמונאי ביוונים.³⁰ בשתי המחרוזות הבאות אנו מוצאים שוב את שיוך החשמונאים למשמר אימר ולאור שתייהן מתברר גם מדוע ציין הפייטן לעיל שהחשמונאים 'רָצוּ עַד מוֹדִיעִית':

אַרְבַּעַת רְאֵשֵׁי נִמְר
 רָצוּ פְּרָחֵי אִמֶּר
 בְּגִזְרַת שׁוֹמֵר

לְבִשָׁר בְּחוּצוֹת יְבֻנִית
 כִּי קָצְצָה חֲנִית
 כָּל לְשׁוֹן יְוֹנִית

על פי שתי המחרוזות הללו החשמונאים ישבו ביבנית הסמוכה לצפת ובשל כך נאלצו לרוץ עד מודיעין בכדי להילחם ביוונים.³¹ לאחר ניצחונם שבים החשמונאים אל הגליל

29 מלחמה בעכו (פטולמאס) נזכרת במפורש במקבים א', ה, כב; ראו: רוזנסון (לעיל, הערה 21), עמ' 115.
 30 על מסורת זו ראו בהרחבה אצל נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 305-312. וראו גם דבריה בסיכום: "במקרים אחרים אנו עדים לנדידה של מסורות אל הקשרים היסטוריים רחוקים ולהכלאה של מסורות שונות. כך ארג התלמוד הבבלי אל תוך אגדה דומה לזו שהיתה ביד יוספוס, על מלחמת האחים החשמונאים, מוטיבים מתוך עיבוד משני של אותה מסורת, שהציב אותה בהקשר של המרד הגדול והחורבן" (שם, עמ' 333).
 31 יבנית זוהתה במחקר עם חרבת פְּנִית הנמצאת צפונית-מזרחית לצפת. ראו: יוסף בן-מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, י.ג. שמחוני (מתרגם), ת"א, 1966, ספר ב' כ, ו. המקום נדון אצל מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים, תשי"א,² עמ' 142. תיאור הממצאים במקום נמצא ביומן מסע של חוקר בן המאה הי"ט: E. Robinson, *Palästina und die südlich angrenzenden länder - Tagebuch einer Reise*, Halle 1842, III, p.603

ואל כפרם בכדי לבשר עליו.³² אכן, ברשימת המשמרות המוכרות לנו משלהי העת העתיקה מקום מושבו של משמר אימר הוא בכפר יבנית אולם ברור שבמקרה שלפנינו שם היישוב משמש כלשון נופל על לשון עם השפה היוונית: 'פְּחוּצוֹת יבְּנִית - לְשׁוֹן יבְּנִית'.³³ נראה שייחוס זה של החשמונאים למשמר אימר ולכפר יבנית הגלילי משקף "תודעה היסטורית מקומית" של קבוצות בשלהי העת העתיקה, כפי שטענו דליה טריפון, אלחנן ריינר ולאחרונה גם עוזי ליבנר, ואין לראות בו מקור מהימן בנוגע לתקופת המרד החשמונאי.³⁴ בנוסף, בעשור האחרון עלו קולות הקוראים לראות בפיוטים הללו, כמו גם בעדויות טקסטואליות וחומריות נוספות, עדות לעליית כוחם של חוגי כהונה שביקשו לשוב ולתפוס מקום של ממש בהנהגה היהודית בת התקופה. רעיון זה, המעניין כשלעצמו, לא נתקבל על דעת רוב החוקרים אך טרם נאמרה המילה האחרונה בעניין.³⁵ בהקשר זה ניתן גם לציין חידוש מחקרי נוסף מהשנים האחרונות:

- 32 לשון הטור 'לבשר בחוצות יבנית' מזכירה כמוכן את 'אל תבשרו בחוצות אשקלון' (שמואל ב' א, כ) וכבר במקור המקראי נרמז המנהג לבשר בערי המנצחים את דבר הניצחון. יתר על כן, הַהֲפֹךְ של לשון הפיוט אל מול המקרא ('לבשר' מול 'אל תבשרו') רק מתזק את הנצחון על היוונים המוצג לאור זאת כ'תיקון היסטורי' למפלת ישראל מול פלשתים.
- 33 ראו גם אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 306-307; רוזנסון (לעיל, הערה 21); יהלום (לעיל, הערה 1), עמ' 107-116. עוד נציין בהקשר זה שבכתב יד אוקספורד 2702/2, דף 19 בא הכתיב 'יבנית'. ראו גם את הניתוח המפורט של עציון (לעיל, הערה 21), עמ' 29-32.
- 34 ראו למשל את דעתה של דליה טריפון במאמרה 'האם עברו משמרות הכהנים מיהודה לגליל?', תרכ"ץ, נט (תש"ן): כי "מכאן שלפנינו רשימה בעלת אופי פאטריסטי-מקומי: חיבור שנתחבר בידי אנשי הגליל, אולי כהנים, שייחסו לכל משמר יישוב מסוים, שישבו בו, קרוב לוודאי, גם כוהנים..." (עמ' 287-292). או בניסוח חד יותר אצל אלחנן ריינר, 'בין היושע לישוע: מסיפור מקראי למיתוס מקומי', ציון, סא (תשנ"ו): "רשימות [משמרות הכהנים] אלו, כדרך שהן מופיעות בפיוט הארץ ישראלי, משקפות מיתוס גלילי שזיהה בסביבתו את כל משמרות הכהונה שנמנו בספר דברי הימים, או מה שנראה סביר יותר, ייחס משפחות כהנים שחיו באותה כת בגליל על משמרות הכהונה המקראיים" (עמ' 281-317). עוזי ליבנר ביסס עמדה זו על ידי הצגת ראיות ארכיאולוגיות; ראו: Uzi Leibner, *Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee: An Archaeological Survey of the Eastern Galilee*, Tübingen 2009
- לאחרונה ניסה יעקב עציון לטעון כנגד הדעות הללו ולראות במסורות על משמרות הכהונה שיקוף אותנטי של המציאות בסמוך לחורבן הבית השני או למרד בר-כוכבא. ראו: עציון (לעיל, הערה 21), עמ' 13-44.
- 35 לביטוי המלא ביותר לתפיסה זו ראו: ראו למשל עודד עיר-שי, "עטרת ראשו כהוד המלוכה צנוף צפירת שש לכבוד ולתפארת": למקומה של הכהונה בחברה היהודית של שלהי העת העתיקה, רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית, ירושלים, תשס"ד, עמ' 66-107; יהלום (לעיל, הערה 1), עמ' 107-122; רוזנסון (לעיל, הערה 21). לגישה מתונה יותר ראו כעת: Stuart S. Miller, *At the Intersection of Texts and Material Finds: Stepped Pools, Stone Vessels, and Ritual Purity among the Jews of Roman Galilee*, Göttingen 2010, pp. 249-296

הפסיפסים שנחשפו בבית הכנסת של חוקוק שבגליל התחתון.³⁶ אחת האפשרויות שהועלו בנוגע לפסיפס שמתאר פילים, שוורים, חיילים ודמות של מנהיג מבוגר לבוש בבגדי לכן הוא שמדובר בסצנה ממלחמות החשמונאים אם כי ג'ודי מגנס, שמובילה את החפירות, גורסת שהפסיפס מתאר מפגש בין אלכסנדר מוקדון לבין הכהן הגדול.³⁷ מחקרים עתידיים עשויים לשפוך אור על פסיפס זה ועל זיקתו, אם בכלל, לייצוג החשמונאים בגליל של שלהי העת העתיקה. נשוב כעת אל הפיוט המתאר את מעשי החשמונאים לאחר שניצחו את היוונים וטיהרו את המקדש:

עַת צְמָחָה יְשׁוּעָה

הַעֲמִידוּ לְשִׁעָה

מְנֹרֹת שְׂבָעָה

המסורות על אודות שבע המנורות (או בנוסח בכתב היד המקביל - גִּרְוֹת) נראית כמתייחסת לסיפור המכונה 'מעשה השיפודים' המופיע בחלק מנוסחי הסכוליון למגילת תענית.³⁸ כך הוא נוסח הסיפור על פי הסכוליון שמועתק בכתב יד פרמה 117: "אלא בימי יון נכנסו בני חשמונאי להר הבית ושבעה שפודין של ברזל היו בידיהם וחברום בבעץ והיו מתעסקים בהם כל שמנה".³⁹ אם אכן קטע פיוט זה מתייחס למסורות בסכוליון הרי שהוא עשוי לסייע בפתרון נוסחו הקשה של הסכוליון "והיו מתעסקים בהם כל שמנה". כפי שציינה ורד נעם: "התקנה של קנים להדלקה ממוטות ברזל אינה

36 ראו: Jodi Magness, et al., "Huqoq (Lower Galilee) and its Synagogue Mosaics: Preliminary Report on the Excavations of 2011–2013", *Journal of Roman Archaeology* 27 (2014), pp. 327–55

37 על הגישות השונות לפסיפס זה, תוך מחקר מעמיק ונרחב ראו: Karen Britt and Ra'anan Boustan, *The "Elephant Mosaic" in the Synagogue at Huqoq: First Publication and Initial Interpretations*, Portsmouth, RI, 2017

ומאו יצא דוח ביניים: Jodi Magness, Shua Kisilevitz, Matthew Grey, Dennis Mizzi, Daniel Schindler, Martin Wells, Karen Britt, Ra'anan Boustan, Shana O'Connell, Emily Hubbard, Jessie George, Jennifer Ramsay, Elisabetta Boaretto, and Michael Chazan, 'The Huqoq Excavation Project. 2014–2017 Interim Report', *BASOR* 380 (2018), pp. 61–131

38 ראו: ורד נעם, 'נס פך השמן: האומנם מקור לברור יחסם של חז"ל לחשמונאים?', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 381–400.

39 נעם, שם, עמ' 385. מסורת זה צצה שוב בפסיקתא רבתי בנוסח הבא: "ולמה מדליק נרות בחנוכה, אלא בשעה שנצחו בניו של חשמונאי הכהן הגדול למלכות יון... נכנסו לבית המקדש ומצאו בו שפידין של ברזל וקבעו אותם והדליקו בתוכם נרות"; הנוסח על פי אליצור (לעיל, הערה 17), עמ' 112.

מצריכה שמונה ימים!" וכפי שהיא מראה משפט זה אינו שייך במקורו לסיפור השיפודים.⁴⁰ ואכן הפייטן מציין בפירוש שהחשמונאים 'הֶעֱמִידוּ לְשִׁעָה' את 'מגורת השיפודים', שעה - ולא שמונה ימים.⁴¹

שתי המחרוזות החותמות את הפיוט מקשרות את התרחשויות העבר להווה הליטורגי של המתפללים: המחרוזת הראשונה קושרת בין הדלקת הנרות על ידי החשמונאים להדלקת נרות החנוכה ('עֲתָה נִדְלִיק נְרוֹת') ובין ההלל של החשמונאים לקריאת ההלל בתפילה ('עַל כֵּן נִהְלַל / בְּקִרְיַת הַלֵּל'). הפייטן אינו מסתפק רק בסיפור מחודש של אירועי העבר, הניצחון החשמונאי במקרה זה, אלא קושר אותם באופן ריטואלי לתפילה שבמהלכה מבוצע הפיוט. אכן, מנגנון ריטואלי זה, המחייב בחלל בית הכנסת את אירועי העבר הוא אחד המאפיינים המובהקים של השירה הליטורגית במרחב הביזנטי-המזרחי בשלהי העת העתיקה בכלל, ובפיוט העברי בפרט.⁴² יותר מכך, הקהל המאזין לפיוט אינו נשאר פסיבי במהלך הביצוע באשר הוא משתתף באמירת הפזמון החוזר הנאמר שוב ושוב לאחר כל שלוש מחרוזות:

וְשֶׁעַ בְּרַחֵשׁ הַמּוֹנֵי

כְּהַפִּיחַ רֵיחַ שְׁמֹנֵי

בְּנֵר חֲשֻׁמוֹנֵי

תוכנו של הפזמון החוזר שב ומבהיר לנו עד כמה מרכזי מעמדם של החשמונאים בפיוט 'היסטורי' זה ומה רב הרושם שהוא עורר בוודאי בקרב המתפללים, שחזרו והדגישו את הקשר בין העם לבין החשמונאים על ידי האליטרציה המוֹנֵי-חֲשֻׁמוֹנֵי.⁴³ הפיוט 'אעדיף כל שמונה' בכלל, ופיוט ההרחבה 'איד נכון לצלעי' בפרט, ממחיש כיצד הוצג בפני קהל המתפללים "שחזור" ספרותי-היסטורי של המרד החשמונאי. בהעדר מקור ספרותי זמין לתיאור ההתרחשויות יוצר הפייטן תיאור היסטורי 'מדומיין' המבוסס על שילוב של אירועים הנזכרים במקורות חז"ל הקלאסיים,

40 נעם, שם, עמ' 391.

41 אוכור שמונת הימים גם אינו מופיע בנוסח הפסיקתא רבתי.

42 לדיון מפורט בפעולה הריטואלית בשירה הליטורגית בשלהי העת העתיקה ראו: Ophir Münz-Manor, 'Narrating Salvation - Verbal Sacrifices in Late Antique Liturgical Poetry,' *Jews, Christians, and the Roman Empire: The Poetics of Power Late Antiquity*, Annette Reed, Natalie Dohrmann (eds.), Philadelphia 2013, pp. 154-166, 315-319

43 על הפזמון החוזר, הרפריין, בהקשר הביצועי של הפיוט ראו: Ophir Münz-Manor, Thomas Arentzen, 'Soundscapes of Salvation: Resounding Refrains in Jewish and Christian Liturgical Poems', *Studies in Late Antiquity* 3:1 (2019), pp. 36-55

בין שהם קשורים במישרין לחשמונאים, בין אם לאו.⁴⁴ אמנם שחזור זה אינו מלמד אותנו דבר על ההיסטוריה של בית חשמונאי אבל הוא בהחלט מלמד אותנו שיעור חשוב על האופן בו הוצגה תקופה זו בפני אנשי שלהי העת העתיקה בארץ ישראל.

ג. החשמונאים בפיוטי ההרחבה 'אתה אל איילותי' וכי זכר את דם נאמנים'

מגמת הנרטיביזציה של אירועי המרד החשמונאי מגיעה לשיאה בצמד הפיוטים 'אתה אל איילותי' וכי זכר את דם נאמנים', הנדפסים כאן לראשונה. הפיוטן מציג בהם בפני המתפללים "שחזור היסטורי" הכולל את גזירות היוונים, מרד החשמונאים, מלחמתם, ניצחונם, טיהור בית המקדש וחידוש עבודת הקורבנות.

אדון תחילה במקורם ואופיים של שני הפיוטים החדשים ולבסוף אדון באופן שבו הם מציגים, בדרכם הייחודית, את ענייני החנוכה. צמד הפיוטים מועתקים בכתב יד אחד מהגניזה כחלק מקדושתת הי"ח הקלירית 'אעדיף כל שמונה', שדנו בה בסיום הסעיף הקודם. כפי שצינו קדושתת י"ח היא סוג פייטני מיוחד לימי חול בהם נאמרה ה'קדושה' (כמו למשל בחנוכה), שהרי על פי מנהג ארץ ישראל היא נאמרה רק במסגרת תפילת מוסף של שבתות וחגים.⁴⁵ כנרמז משמה, הקדושתא מכילה שמונה עשרה מחרוזות, אחת כנגד כל אחת מברכות תפילת העמידה, וחטיבתה השלישית מתרחבת על מנת לעטר את ה'קדושה' עצמה.⁴⁶ מבנה פיוטי ההרחבה בנקודה זו יכול להשתנות אבל הוא מכיל ככלל לפחות שני פיוטים, שהשני בהם הוא ה'סילוק' שמוביל אל ה'קדושה'. כפי שכבר ציינו הפיוט 'אעדיף כל שמונה' מתועד הן בגניזה, הן במחזורים אירופאים, וייחוסו לקלירי ודאי, והוא מסתמך על חתימות מפורשות באקרוסטיכון, על כותרות בכתבי היד ועל מאפיינים ספרותיים-סגנוניים נוספים.⁴⁷ אולם בעוד שנוסח גוף הפיוט יציב הרכב פיוטי ההרחבה איננו כך, וגרסאות שונים להרכבם בא בכתבי יד שונים. באחד מהם, הוא כתב יד אוקספורד 2737, מופיעים צמד הפיוטים שאנו עוסקים

44 וכפי שהראתה שולמית אליצור, ברגע שעומד בפני הפייטנים מקור ספרותי-היסטורי (מגילת אנטיוכוס) הם משתמשים בו בצורה נרחבת; ראו לעיל, הערה 1. מעניין לראות שהפייטנים לא עשו שימוש במסורות העוסקות דווקא באופן ישיר במרד החשמונאי כגון הסיפור על הקרב נגד ניקנור המופיע בירושלמי תענית. על כך ראו דיונה של נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 300-305.

45 ראו לעיל, הערה 10.
46 כפי שצינו לעיל קדושתאות הי"ח לחנוכה מתרחבות גם בברכת ההודאה, שבה משתלבת פסקת 'וכניסי פלאיך'.

47 ראו לעיל, הערה 24. מבחינה מבנית ניתן לציין שהפיוט הראשון "אתה אל איילותי" בנוי משמונה מחרוזות בנות ארבעה טורים; כל מחרוזת מביאה שלוש אותיות מסדר האלפבית, כשהאות האחרונה בשלישיה מוכפלת (כך לדוגמא, א' ב' ג' ג'). הטור הראשון של המחרוזות השמינית מביאת אות תי"ו, ושאר טוריה אינם נוטלים חלק ברצף האקרוסטיכון. שיטת החריזה של הפיוט היא בלתי סדירה; המחרוזות הראשונה מביאה חריזה משל עצמה, אך כל שאר המחרוזות מביאות את החריזה - נים. ה'סילוק' כי זכר את דם נאמנים' מכיל חטיבה אחת בלבד בעל חרוז שאינו מתחלף.

בהם כאן.⁴⁸ ייחוסם לקלירי מסופק, מכיוון שעל פי רוב פיוטי הרחבה מסוג זה אינם חתומים, וייחוסם נקבע רק מתוך זיקתם לקומפוזיציה הכללית. מכיוון שברוב כתבי היד פיוטי ההרחבה הם שונים קשה לקבוע מה מקורם של שני פיוט ההרחבה האלטרנטיביים. אופיים ומבנם מלמדים שניתן לייחסם לקלירי ולהניח, כפי שהציע עזרא פליישר, שבמקורם הם השתייכו לקדושתת י"ח אחרת פרי עטו. חשוב לציין בהקשר זה שקיימות מקבילות לשוניות רבות בין זוג הפיוטים לבין המחרוזות הראשיות של 'אעדיף כל שמונה', דבר המחזק את שייכותן לקורפוס הקלירי בכלל ולפיוט זה בפרט.⁴⁹ כך או אחרת, על כך שמדובר בפיוט מהתקופה הקלאסית של הפיוט, היינו מארץ ישראל הביזנטית, אין עוררין.

מבחינה ספרותית מציגים שני הפיוטים רצף נרטיבי אחד: הפיוט הראשון, 'אתה אל איילות' מתאר את מאבק החשמונאים עד לשלב בריחתם למדבר (ראו להלן), ואילו הפיוט השני, הסילוק 'כי זכר את דם נאמנים', מציג את המשך הסיפור, ובכלל זה את הניצחון על היוונים ואת טיהור המקדש. כאמור, מבנה נרטיבי זה, אף על פי שהוא דומה בעקרון לרצף הכללי של 'אעדיף כל שמונה' ואף של פיוט ההרחבה שבתוכו 'איד נכון לצלעי', מתייחד בכך שהוא מציג תיאור 'היסטורי' רציף של סיפור החנוכה. כבשאר פיוטי החנוכה גם כאן הגיבור האמיתי הוא האל; הפיוט הראשון פותח בהודיה לו תוך ציון העובדה שהחשמונאים הם רק המוציאים לפועל של גבורתו, והוא אף מסתיים בתיאור האל השומע לתפילתם של החשמונאים המתענים. הפיוט השני ממשיך בדיוק מנקודה זו ומכריז כי האל 'זכר את דם נאמנים' ומכאן ממשיך הפיוט בתיאור מלחמותיהם עד לניצחון המיוחל. הפיוט מסתיים, כנגזר מהקשרו הליטורגי, בשבחים לאל ובמעבר לקדושה שנאמרת על ידי קהל המתפללים.

ההבדל המשמעותי ביותר בין צמד הפיוטים לבין שאר חלקי 'אעדיף כל שמונה' הוא שבמספר מקרים תיאורי החשמונאים מתבססים על מה שנראה כמסורות המוכרות

48 בהעתקה המצטרפת מכתבי יד קיימברידג' TS NS 275.69 ו־TS 6H 6/6' בא הפיוט 'כי זכר את דם נאמנים' ואחריו פיוטי הקדושה ושאר הקומפוזיציה. בשל ליקוייה של ההעתקה אי אפשר לדעת אם היא הכילה את הפיוט 'אתה אל איילות'.

49 ראו למשל: 'וצגתי כמתים באשמנים' (אתה אל איילות, טור 8) המקביל ל'מאטמים המונים כבאשמנים' ('אעדיף כל שמונה' [=פליישר, לעיל הערה 24], טור 131); 'עגמו על זאת בני חשמונים' (אתה אל איילות, טור 21), ו'עגומים... על היכל לפנים' (כי זכר את דם נאמנים, טור 44) מקבילים ל'... כוהניך אשר במצותיך עגמו' ('אעדיף כל שמונה', טור 14 [על פי נוסח כ"י ד]); 'השומיע אל אביונים' (אתה אל איילות, טור 32) מקביל ל'... שומיע אל אביונים' ('אעדיף כל שמונה', טור 103); 'והרחיקום מארובותיהם יונים' (כי זכר את דם נאמנים, טור 41) מקביל ל'היניעה מארובות יונים' ('אעדיף כל שמונה', טור 102).

מספרי המקבים ולא כנהוג רק על תיאורים מקראיים שמוסבים על עניין החשמונאים.⁵⁰
 הפיוט הראשון מזכיר בפירושו את גזירות היוונים, ואף מציינם בשמם:

יַעֲצוּ לְהַדְמִים יְקָרָה מְפַנְיָנִים
 כְּרַתוּ עֲלֵינוּ שְׁקָר זְדוֹנִים
 לְשַׁפַּח נַפְשׁ וּמִילָה וּמוֹעֲדֵי זְמָנִים
 לְהַגְיֵרֵנוּ בְּתַעֲתוּעֵי יוֹנִים

היוונים ביקשו לבטל את התורה ('יקרה מפנינים'), את השבת (נפש), את ברית המילה ואת המועדים וכך למעשה לגזור על היהודים כליה ('להגירינו'). במחרוזת הקודמת לקטע זה מציין הפייטן שהיוונים אף טמאו את היהודים במאכלות אסורים, בלשון 'טמאונו בפגול מזונים'. בהמשך הפיוט נזכרת ההתקוממות החשמונאית:

קָנְאוּ בְּנֵי קִנְאָה בְּמַדּוֹנִים
 רָצוּ בְּמַנוּסָה וְלֹא חָסוּ עַל מְמוֹנִים
 שְׁכָנוּ בְּמַדְבָּר בְּיַעֲנִים
 שָׁם בְּלִי בְרוּחַ בְּחַבּוּאֵי קָנִים

מנוסתם של החשמונאים למדבר והפקרת רכושם במודיעין נזכרים במפורש בספר מקבים א' ב, כח-כט: 'וינוסו הוא ובניו אל ההרים ויניחו את אשר להם בעיר. אז ירדו רבים בבקשם צדק ומשפט אל המדבר לשבת שם'.⁵¹ כאמור, הדהוד של מסורת זו בפיוט היא חריגה ביותר, הן מצד הקונקרטיה ההיסטורית-ספרותית שלה, הן מצד כך שהיא איננה מתבססת על הכתובים הקנוניים, היינו ספרי התנ"ך. כעת ממשיך הפייטן בתיאור מעשיהם של בני חשמונאי במדבר:

תְּחַנּוּנִים שְׁפָכוּ יְצוּמוֹת מִתְעַנִּים
 וְעֲלָתָה שׁוֹעֲתָם לְשָׁמִי מְעוֹנִים
 וְשַׁע תְּחִינָתָם דָּר בְּעֲלִיּוֹנִים
 וְהַשׁוֹמֵעַ אֶל אֲבִיּוֹנִים

50 הציטוטים מובאים כאן בהשמטת אמות הקריאה שבכתב היד ובתיקונים קלים על מנת לאפשר קריאה נוחה בטקסט. בנספח מופיע נוסח הפיוט כנתינתו בכתבי היד.

51 רפפורט (לעיל, הערה 21), עמ' 128 וראו את הערת המתרגם שם בנוגע ליחס שבין 'ההרים' ובין 'המדבר'.

שוב, תיאור דומה מוכר לנו מספר מקבים א' ג, מו-נד: 'ויאספו ויבואו אל המצפה מנגד לירושלים כי מקום תפילה היה במצפה לפני ישראל. ויצומו ביום ההוא וישומו שקים ואפר על ראשם ויקרעו את בגדיהם'.⁵² לאחר חתימת הפיוט בציון העובדה שהאל שמע אל תחינתם מתקדם הפיוט אל עבר הסילוק, 'כי זכר את דם נאמנים'. חלק זה מוקדש לתיאור ניצחון החשמונאים וחנוכת בית המקדש. כאן מגיע ייצוג החשמונאים לשיאו, ודמותם זוכה לתיאורים חיוביים מאין כמותם; בפתח הפיוט אנו שומעים שהאל זכר את דם החשמונאים (המכונים כאן 'נַאֲמָנִים') החקוקים בספרו ולכן עמד לצד ישראל ונתן את היוונים ביד החשמונאים (המכונים כעת, 'מְכֹהֲנִים' ו'בָּנִים') - ולפיכך: 'וַנְתְּעוֹרְרוּ בָּנִים עַל בְּנֵי הַיּוֹנִים'. מעט בהמשך אנו מוצאים ציון כרונולוגי שדווקא אינו עולה בקנה אחד עם התיאורים בספרי המקבים:

וְאֵז עָלוּ לְעִיר הַקֹּדֶשׁ בְּגִילַת רִנָּנִים
מְקַוְּעֵי שְׁבוּעַ וְחֻצֵי שָׁנִים

'שְׁבוּעַ וְחֻצֵי שָׁנִים' נראה כלקוח מתיאור חנוכת המקדש בספר דניאל ט, כז ('והגביר ברית לרבים שבוע אחד וחצי השבוע ישבית זבח ומנחה') וכאמור אינו מתאים למתואר בספרי המקבים.⁵³ גם ביחס לטיהור המנורה והמזבח אנו מוצאים תיאור הדומה מאוד לנזכר בספר מקבים א':

עֲגוּמִים מְצָרִים עַל הַיֵּכַל לְפָנִים
וְעַל טְמֵאת מִזְבַּח כְּהֵנִים
וְקִדְשׁוֹ קֹדֶשׁ מְכָל נְדָת סוֹטְנִים
וְהִדְלִיקוּ נְרוֹת וּמְנוֹרַת קָנִים
וְעָרְכוּ בְּמִזְבַּח קְרָבָנִים

תיאור זה קרוב מאוד ברוחו ובפרטיו לזה המופיע במקבים א' ד, מג-נג ו'מנורת הקנים' הנזכרת כאן אף היא מתייחסת, כפי הנראה, ל'סיפור השיפורים'.⁵⁴ לקראת סוף הפיוט מקביל הפייטן בין החנוכה לבין חג הסוכות:

52 הבאנו כאן רק את שני הפסוקים הראשונים של החטיבה; רפפורט, שם, עמ' 150-151.
53 ציונים כרונולוגיים הופיעו כזכור גם בפיוטי 'שבע החנוכות' וגם שם הם התבססו על מסורות פסאודו-היסטוריות.
54 ראו לעיל, הערה 38.

וְקָבְעוּ בַּתְּשִׁיעֵי חַג כְּכֹל הַשָּׁנִים
כַּחַג יֵרַח הָאֵיתָנִים
יָמִים שְׁמוֹנָה הֶלֶל מִנְגָנִים

כידוע, הקבלת שני החגים תופסת מקום מרכזי בספר מקבים ב' א, ט; א, יח; י, ו.⁵⁵ ההקבלה בין סוכות לבין חנוכה מתאשרת גם מהאופן בו מתאר הקלירי את חגיגות החנוכה ואת שמחת בית השואבה, שבשתייהן לקחו חלק כלי נגינה, עניין הממלא תפקיד גם במקבים א' ד, סד.⁵⁶

ניתן לסכם אפוא ולומר שבצמד פיוטי ההרחבה, 'אתה אל איילות' ו'כי זכר את דם נאמנים', אנו מוצאים לא רק תיאור נרטיבי מתמשך של המרד והניצחון על היוונים אלא אף פרטים המגלים זיקה ישירה למסורות מספרי המקבים. עניין זה הוא בעל חשיבות גדולה מאוד כי רק לעתים רחוקות אנחנו מוצאים מסורות מימי בית-שני בפיוטים מהתקופה שאנו עוסקים בה. קשה כמובן לקבוע מניין שאבו הפייטנים ידע זה, והמעט שבידינו מונע מאתנו לומר דברים ברורים בעניין זה, אבל לכל הפחות נוכל לקבוע שהפייטנים הקפידו לשלב מידע זה בשחזורים 'ההיסטוריים' שהעמידו בפני קהל המתפללים.⁵⁷

55 דניאל שוורץ (מתרגם), ספר מקבים ב' - מבוא, תרגום, פירוש, ירושלים תשס"ה, עמ' 77, 83, 208; וראו גם את הערות המתרגם.

56 בהתייחסו לעניין שמחת בית השואבה הקלירי חורז בעקבות התיאורים במשנה סוכה: 'יופי כְּנֹרֹת [...] וְרוֹת מְקַנְרֹת / יְשָׁרְתִי סִפְלֵי נְרוֹת / בְּרֵאשֵׁי הַמְּנֹרֹת' (M. Rand, "Liturgical Compositions for Shemini 'Atzeret by Eleazar be-rabbi Qillir," *Ginzei Qedem* 3 (2007), p. 40). הפיוט 'אעדיף כל שמונה' פותח אף הוא, כזכור, בצורה דומה: 'אֲעִדִּיף כָּל שְׁמוֹנָה בְּשׁוֹשׁ נְרוֹת / זְכַר לְיֵשַׁע דְּשׁוֹן מְנֹרֹת / כְּבַח־לֵילִים וְכְנֹרֹת'. וכבר הבאנו בפנים את נוסח המחרוזת מ'איד נכון לצלע' המציינת את החגיגה: 'בְּנִבְלִים וְכְנֹרֹת'. באופן דומה, אם כי מעט רחוק יותר, מקשר הקלירי (בקדושתא לשבת השנייה של חנוכה 'אתן חלק לשבעה ולשמונה') את חנוכת מקדש שלמה שנערכה במשך שבעה ימים ולאחריהם נחוג מיד חג הסוכות (כמסופר בדברי הימים ב' ז, ח): 'טְפָלוּ לְשִׁבְעָה עוֹד שִׁבְעָה / נְסוּעַ מְגִיל [=מתחונכת המקדש] לְחַג שִׁבְעָה [=לחג הסוכות]'. על כל העניין ראו: מינץ-מנור (לעיל, הערה 8), עמ' 136.

57 ייתכן שתופעה זו קשורה להשערתה של נעם (ואחרים) בנוגע למקורות מימי הבית השני שנמסרו על פה אבל עניין זה דורש עיון שטרם הגיע שעתו (ראו: נעם [לעיל, הערה 1], עמ' 298-299. ניתן גם להעלות את ההשערה שבפני הפייטן עמד נוסח כלשהו של 'מגילת אנטיוכוס' שבה נרמזים עניינים שנזכרו כאן, הבריחה למקום רחוק וצום התענית, אבל השאלה כמובן סבוכה כי למגילה עצמה זיקה לספרות הבית השני (לעניין זה ראו: נתן פריד, 'נוסח עברי חדש של מגילת אנטיוכוס', סיני, סד [תשכ"ט], עמ' צז-קמ), וגם אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 305. אברהם יוסקוביץ' הציע לאחרונה שמגילת אנטיוכוס משקפת אלמנטים המתאימים לפסיפס הפילים מחוקק (ראו לעיל, סביב הערה 37), שמתוארך אף הוא לתקופת הפיוט הקדום, ראו: Avraham Yoskovich, 'The Elephant Mosaic: Re-considering the Biblical Interpretation' (forthcoming) על

זה גם המקור להעיר על כך שיש המשערים שקיימת זיקה בין המסורות היהודית בשלהי העת העתיקה על המרד החשמונאי לבין פולחן המכבים שהיה נפוץ בנצרות הקדומה בראש ובראשונה בנצרות המזרחית.⁵⁸ עם זאת, למרות הדמיון המסוים בין המסורות היהודיות והנוצריות חשוב לזכור שפולחן המכבים הנוצרי אינו עוסק כלל ועיקר בחמשת בני מתתיהו (החשמונאים, במקורות היהודים) אלא בסיפור המופיע בספרי מקבים ב, ו-ד ומתאר את 'קידוש השם' של האם ושבעת בניה, סיפור המוכר גם ממקורות מדרשיים מתקופת חז"ל אך לא נזכר בפיוטי החנוכה הביזנטיים ולו פעם אחת. וכך, אף על פי שבהחלט יכולה הייתה להתקיים זיקה בין המסורות היהודיות והנוצריות הרי שככל שהדברים נוגעים לפיוטים שאנו עוסקים בהם כאן אין דרך לקשור אותם - לפחות לפי שעה - להערצת המרטירים המכבים בנצרות.⁵⁹

ד. סיכום

המבט בפיוטים לחנוכה מארץ ישראל הביזנטית מעלה שהחשמונאים זכו לייצוג נרחב וחיובי ביותר. הפיוטים מתמקדים שוב ושוב בניצחונם על היוונים, בתיאורי טיהור המקדש והכלים וחידוש עבודת הקורבנות. חשוב ביותר גם להדגיש את מה שלא מצאנו כלל בפיוטים הארץ ישראליים, היינו את סיפור נס פך השמן.⁶⁰ ראינו עוד שבפני הפייטנים עמדו מסורות קדומות הנוגעות לבית חשמונאי, מסורות שהם שילבו בצמד פיוטים בעלי אופי היסטורי-קונקרטי רב יותר מכל מה שהיה מוכר לנו עד כאן בפיוטי החנוכה, ואף מספרות הפיוט הקדומה בכלל. ברי אפוא שלא השכחו פייטננו את זכר החשמונאים כלל, ולמעשה אף העלו את פועלם על נס, ומבחינה זו קיימת הקבלה בין המתרחש בפיוט לבין המתרחש בספרות חז"ל כפי שהראתה יפה ורד נעם.⁶¹ עם זאת עניין זה קשור ודאי לעובדה שהפייטנים לא כתבו אלא על הדור הראשון של בית חשמונאי, היינו מתתיהו וחמשת בניו ולא על הדורות המאוחרים

הקשר האפשרי שבין הפיוט הקדום לבין ספרות הבית השני כתב: יהלום (לעיל, הערה 1), עמ' 130-125.

58 עיר-שי (לעיל, הערה 35), עמ' 90-91, הערות 62, 63.

59 על פולחן המכבים בנצרות הקדומה ראו: Jan Willem van Henten, *The Maccabean Martyrs as Saviours of the Jewish People: A Study of 2 and 4 Maccabees*, Leiden 1997; Daniel Joslyn-Siemiatkoski, *Christian Memories of the Maccabean Martyrs*, New York 2009, pp. 63-83.

60 על כך שמסורת זו לא הייתה ידועה בארץ ישראל הביזנטית ראו אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 306. ראו עוד ובהרחבה: נעם (לעיל, הערה 39).

61 מכיוון שהפיוטים התמקדו אך ורק בדור הראשון לבית חשמונאי לא נוכל ללמוד מהם על היחס לדורות הבאים של בית חשמונאי שעל פי נעם הפך להיות ביקורתי יותר ויותר.

שזוכים לייצוג אוהד הרבה פחות בספרות חז"ל. עם זאת נראה שבספרות הפיוט היחס לדור הראשון של החשמונאים לא היה אמביוולנטי כפי שהיה אליבא דנעם בספרות חז"ל:

התופעה המעניינת ביותר היא הטיפול בדמותם ההרואית של גיבורי האומה, המקבים, ששליש מן הציבור היהודי, ובהם גם חוגי החכמים עצמם, נשא בגאווה את שמותיהם. את השמות האלה בקשו חכמינו למחוק בכוונת מכוון, ולולי המקורות החיצוניים שעמדו לנו היו גם מצליחים בכך. חכמינו הוקירו מאוד את הישועה החשמונאית ואת החירות הלאומית שהולידה, אבל סירבו במפגיע להעמיד גיבורים צבאיים ופוליטיים כמושא הזדהות. במקום שמדובר בלוחם, מנהיג מרד, העדיפו להתעלם מאישיותו הפרטית ולשבח ניצחון אנונימי. אשר על כן, המקבים - הגיבורים הצבאיים והפוליטיים ששימשו מודל ההערצה וההזדהות המובהק של היהודים בימי הבית השני - נמחקו ושמן הושכח, כנראה פשוט מפני שלא נמצאה הדרך להביאם בקהלם של חכמים.⁶²

אמנם, גם בפיוטים לא נזכרו שמותיהם של חמשת בני חשמונאי אולם החשמונאים המופיעים בפיוטים הם בהחלט גיבורים צבאיים ודתיים, שפעלו בשליחות האל וזכו בניצחון, לבסוף, הודות לו. בהקשר זה חשוב לציין שהעובדה ששמותיהם של החשמונאים אינם מופיעים אינה צריכה להפתיע אותנו, שהרי הפיוטים כמעט לעולם לא מזכירים שמות של דמויות חוץ-מקראיות (וגם אלו נזכרות על פי רוב בכינויים), ולפיכך אי אפשר למצוא כאן מחיקה בעלת כוונת מכוון.⁶³ בוודאי שאי אפשר לדבר בנוגע לפיוט על 'צנזורה מודעת ומכוונת היטב, הנובעת מבחירתם המפתיעה של חכמים לחגוג את הניצחון החשמונאי, אבל להעלים את דמויות גיבוריו', כפי שמתארת ורד נעם, בצדק, את המתרחש בספרות חז"ל.⁶⁴

כפי שציינו בפתח הדברים, ספרות הפיוט אינה בבואה שירית של ספרות חז"ל, אך על פי שהזיקות בין שתי הספרויות רבות מאוד. מדובר בשתי חטיבות שונות מהבחינה הספרותית, התרבותית והתפקודית ולצד הדגשת הדומה בינן יש לעמוד גם על השונה

62 נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 333.

63 אם כבר בשמות עסקינו הרי שמעניין להיווכח שחלק גדול מהפייטנים בארץ ישראל קרואים בשמות 'חשמונאיים': יניי, שמעון (בר מגס), אלעזר (בירכי קליר), יוחנן (הכהן בירכי יהושע) ויהודה. על שמות החשמונאים בחברה היהודית העתיקה ראו: טל אילן, 'שמות החשמונאים בימי בית שני', ארץ-ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 238-241.

64 נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 332.

והמפריד.⁶⁵ העיון בשאלת ייצוג החשמונאים בספרות הפיוט מארץ ישראל הביזנטית מחדד תובנה זו עוד יותר, מעשיר לפיכך את התמונה ההיסטורית-תרבותית והופך אותה למורכבת יותר.

65 על הפיוט בהקשרו ההיסטורי-תרבותי הרחב ראו: אופיר מינץ-מנור, 'הפיוט: קשרים והקשרים', ארץ ישראל בשלהי העת העתיקה: מקורות ומחקרים, ירושלים תש"פ (בדפוס).

ד. נספח - צמד הפיוטים 'אתה אל איילותי' ו'כי זכר את דם נאמנים'⁶⁶

ובכן ונהללך אלהינו
אתה אל איילותי
בך מחסי שתי
גדלך להגיד עמדתי
גבורות שביד כהניך שרתי

5 דרכו קשתם גאיונים
המרירונו בלעג השאננים
וגעו אוילים בחידות עז פנים
וצגתי כמתים באשמנים

10 זולתך בעלוננו אדונים
חי לכד בך נזכיר אדוני האדונים
טפלו עלינו שכר זידונים
טימאנו בפיוגול מזונים

1 איילותי: עוזי (תה' כב, כ). 2 שתי: שמתי (ללשון הטור ראו: תה' עג, כח). 5 גאיונים: גאים (תה' קכג, ד), ולשון הטור כלשון תה' יא, ב. 6 המרירונו: מררו את חיינו. בלעג השאננים: כלשון תה' קכג, ד. 7 וגעו: והגיעו. בחידות עז פנים: מלכות יוון, על פי דרשת דנ' ת, כג. 8 וצגתי: וקמתי. כמתים באשמנים: על פי יש' נט, י. 9 זולתך בעלוננו אדונים: על פי יש' כו, יג. 10 חי: האל. לכד בך נזכיר: על פי יש' כו, יג. 11 שכר: כנראה צריך לקרוא 'שקר'. טפלו... זידונים: על פי תה' קיט, סט. 12 בפגול מזונים: ראו יח' ד, יד ויש' סה, ד.

66 נוסח הפיוטים הוא על פי כתב יד אוקספורד 2737 (Heb. e.33) דף 4-5; שינויי נוסח לטורים 33-54 על פי כתב יד קיימברידג' TS NS 275.69 (ק). ראשית ההדרת הפיוטים הללו נערכה במסגרת פרויקט משותף לי ולד"ר מיכאל רנד. פרויקט זה נגזר מסיבות שונות ולכן לא פורסמו הפיוטים עד כה.

יַעֲצוּ לְהַדְמִים יְקָרָה מִפְּנֵינִים
 כְּרַתּוֹ עָלֵינוּ שֶׁקָּר זֵידוּנִים
 15 לְשִׁכַּח נַפְשׁ וּמִלָּה וּמוֹעֲדֵי זְמַנִּים
 לְהַגְרִינוּ בְּתִיעֵתוֹעֵי יוֹנִים

מוֹעֲקָה שָׁמוּ בְּמַתְנֵי אֲמוּנִים
 נִהְרָגוּ עַל צוּרָם בְּמַכּוֹת כּוּוּנִים
 שָׁמוּ אוֹתוֹתֵם אוֹתוֹת צִיּוּנִים
 20 שָׂרְפוּ כָּל מוֹעֲדֵי מְשַׁכְּנִים

עָגְמוּ עַל זֹאת בְּנֵי חֲשָׁמוּנִים
 פָּחְדוּ וְחָרְקוּ שְׁנִים
 צוּמְתוּ מִן הַמוֹדְעֵי תְּאוּנִים
 צִיּוֹן בְּנֵה מִשָּׁם עָקְרוּ לְפָנִים

קִינְאוֹ בְּנֵי קִינָא בְּמִדּוּנִים 25
 רָצוּ בְּמִנוּסָה וְלֹא חָסוּ עַל מְמוּנִים
 שָׁכְנוּ בְּמִדְבָּר כִּיעֵינִים
 שָׁם בְּלִי בְרוּחַ בְּחֻבּוּאֵי קָנִים

13 להדמים יקרה מפנינים: לבטל את התורה. 15 נופש: השבת. 16 להגרינו: להורגנו; השוו יר' יח, כא ועוד. בתעוועי יונים: בגילוליהם; ראו יר' י, טו; נא, יח. 17 אמונים: ישראל, ולשון הטור על פי תה' סו, יא. 18 נהרגו על צורם: על פי תה' מד, כג. במכות כוונים: אולי, במכות המכוונות כנגדם. 19 שמו אותותם אותות: על פי תה' עד, ד. 20 שרפו... משכנים: על פי תה' עד, ח. מועדי משכנים: ירושלים. 21 עגמו: התעצבו. 22 פחדו וחרקו שנים: ראו איכה ב, טז. 23 צומתו... תאוים: הלשון קשה, אך נראה שמדובר על החשמונאים, שהיו במודיעין. 24 ציון... לפנים: כפי הנראה מדובר על הרחוקת הפסלים מן המקדש. 25 בני קנא: הכהנים, בני פינחס בן אלעזר הכהן. במדונים: במריבה. 26-28 רצו... קנים: הטורים מתארים את בריחת החשמונאים למדבר, והעניין נדון בגוף המאמר.

תַּחֲנוּנִים שֶׁפָּכוּ וְצוּמוֹת מִתְעַנִּים

30 וְעִלְתָּה שְׁוַעְתָּם לְשָׁמִי מְעוֹנִים

וְשַׁע תְּחִינָתָם דָּר בְּעֵלְיוֹנִים

וְהַשׁוֹמֵעַ אֶל אֲבִיוֹנִים

ובכן

כִּי זָכַר אֶת דָּם נְאֻמִּים

חֲרוּתִי עַל חוֹקֶר עֲשֵׂתוֹנִים

35 וְחֵיל זֶרַע מְעוֹנִים

נִצַּח יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר נָתַן בְּיַד מְכַהְנִים

וַיִּיעֲזְרוּ וְנִתְעוֹרְרוּ בְּנִים עַל בְּנֵי הַיּוֹנִים

וְחָפְרוּ רוֹכְבֵי סוּסִים מִיּוֹנִים

וַיִּשְׁיִקוּ עֲגָלוֹת וְהֶמּוֹן סְפוּנִים

40 וּבֵיתָקוֹם בְּחֶרְבוֹת שְׁנוּנִים

וְהִרְחִיקוּ מְאַרְבוּתֵיהֶם יוֹנִים

וְאָז עָלוּ לְעִיר הַקֹּדֶשׁ בְּגִילַת רִנָּנִים

34 חרותי] הרוגי ק 35 זרע] זרוע ק 36 אשר נתן] אז ניתן ק 37 וייעזרו] חסר ק
היונים] יוונים ק 38 חסר ק 39 וישיקו] והסיקו ק 40 חסר ק 41 והרחיקו]
והרחיקום ק 42 הקדש] הקודש ק 43 חסר ק 44 מצירים] מצרים ק 46 קדש]
קודש ק גידת] גדות ק

30 ועלתה... מעונים: על פי שמ' ב, כג. 31 ושע: שעה, שמע. 32 והשומע אל אביונים:
תה' סט, לד. 34 חרותי... עשתונים: הרשומים בספרו של האל, והלשון על פי יר' יז, י.
35 וחיל: חיזק. זרע מעונים: ישראל. 37 וייעזרו: כפי הנראה יש להשמיט את המילה,
כנוסח כתב יד ק. 38 וחפרו... מיזנים: הלשון על פי זכ' י, ה ויר' ה, ח. 39 וישיקו...
ספונים: הטור מתאר כפי הנראה את הניצחון על היוונים, והדימוי על פי תה' מו, י. 40
ובתקום בחרבות: הלשון על פי יח' טז, מ. 41. והרחיקו מארבוותיהם יונים: ישראל
'יונים') גרשו את היוונים. 'והרחיקו' צ"ל 'והרחיקום' כנוסח כתב יד ק.

מִקֶּץ שְׁבוּעַ חֲצֵי שָׁנִים
 עֲגוּמִים מְצִירִים עַל הַיֵּכֶל לְפָנִים
 45 וְעַל טוֹמְאֵת מְזַבַּח כֹּהֲנִים
 וְקִדְשׁוֹ קֹדֶשׁ מְכַל נִידַת סוֹטְנִים
 וְהִדְלִיקוּ נִירוֹת וּמְנוֹרַת קָנִים
 וְעָרְכוּ בַּמְזַבַּח קַרְבָּנִים
 וְקָבְעוּ בַּתְּשִׁיעֵי חֵג כֹּכַל הַשָּׁנִים
 50 כַּחַג יֵרַח הָאֵיתָנִים
 יָמִים שְׁמוֹנֵה הַלָּל מְנַגְנִים
 לְהַקְדִּישׁ קְדוּשַׁת שׁוֹכֵן מְעוֹנִים
 לְהַעֲרִץ זְכִירַת שׁוֹמֵר אַמוּנִים
 לָרֵם וְנִישָׂא נוֹתָנִים

ככ>תוב< אל זה וקרא

47-48 מופיע בסדר הפוך ק 47 נירות ומנורת] נרות מנורת ק 49-50 חסר ק 54 לרם ונישא נותנים] קדוש קדוש קדוש שלושה עונים ק

43 חצי: כנראה צ"ל 'וְחֲצִי'. מקץ... שנים: חישוב השנים נקבע כפי הנראה על פי דנ' ט, כז. מצירים: הלשון על פי יר' מח, מא; מט, כב. 46 סוטנים: אויבים. 49 בתשיעי: בחודש התשיעי, הוא חודש כסלו. ככל השנים: כנראה כמו: לכל השנים. 50 כחג ירח האיתנים: כמו חג הסוכות; ההקבלה בין חנוכה לסוכות מובלטת במק"ב י, ו; ללשון ראו מל"א ה, ב; ראה שם י, ו ועוד. 51 ימים... מנגנים: השוו: 'שמונה עשר יום בשנה ולילה אחד קורין בהן את ההלל, ואילו הן שמונה ימי חג ושמונת ימי חנוכה...' (תוספתא סוכה ג, ב). 52 שוכן מעונים: האל; השוו יש' לג, ה. 53 שומר אמונים: האל, על פי תה' לא, כד. 54 לרם ונישא: לאל, על פי יש' נו, טו.